

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2(Укр)-212

МОРФОЛОГІЧНИЙ ЧАС ЯК ФОРМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЧАСУ ОНТОЛОГІЧНОГО

Л. Б. Наконечна

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра філології та методики початкової освіти;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (3422) 2-31-47*

Стаття присвячена аналізу морфологічного часу як однієї з форм інтерпретації людиною онтологічного часу. Розглянуто семантико-функціональні особливості граматичної категорії часу, способи її репрезентації, поняття лінгвального і синтаксичного часу, з'ясовано суть абсолютного, відносного і транспонованого вживання часових форм дієслова.

Ключові слова: морфологічний час, категорія часу, онтологічний час, дієслово, момент мовлення.

Морфологічний час є одним із способів відображення та інтерпретації людиною часу – незалежної від неї фізичної сутності. Реальний час, лінійний, безперервний, безкінечний, гомогенний, незворотноспрямований, відтворюється людиною відповідно до здатності його сприймати, що відбувається через співвіднесення із певними спостережуваними подіями, як-от: циклічний розвиток природи, рух небесних тіл, життя людини і под.

Онтологічний і граматичний час були і є об'єктом вивчення багатьох лінгвістів, як українських, так і закордонних (В. М. Барчук, О. І. Бондар, О. В. Бондарко, К. Г. Городенська, Г. М. Мілейковська, В. М. Русанівський, С. О. Соколова), проте питання адекватності відтворення мовними засобами часу онтологічного не є остаточно вирішеним. Вважаємо за можливе і необхідне розглянути один із його аспектів, а саме інтерпретацію онтологічного часу засобами часу морфологічного, зачепивши побіжно й інші форми відтворення часу як форми існування матерії.

“У світобаченні людини домінує не прототип [онтологічний час. – Л.Н.], а його інтерпретація” [4, с. 19], представлена опосередковано сприйнятими окремими часовими відрізками, поняттями початку й кінця, тривалості і нетривалості, швидкості й повільності [14, с. 241; 1, с. 141]. “Мова дає інтерпретацію певного аспекту прототипу через трансформацію лінгвальною моделлю” [4, с. 19], однак мовні категорії не можуть бути точним відповідником категорій реального світу [15, с. 448; 1, с. 141]. Г. М. Мілейковська, заперечуючи думку М. С. Поспе-

лова, який стверджував, що “граматичні явища прямо й безпосередньо відображають об’єктивну дійсність”, зазначала: “Не можна визнати, що граматична форма часу є речовим знаком об’єктивного теперішнього, минулого і майбутнього часу, відтворюючи його риси. Перш ніж явище буття матиме відображення у мовному факті, воно повинно бути сприйняте свідомістю мовця. Якщо час у бутті завжди абсолютний і незалежний від нашої свідомості, то категорія часу в мові залежить від усвідомлення об’єктивного часу мовцем” [11, с. 75-76]. Ще в середині ХІХ століття М. П. Некрасов висловлював думку, що природі не властиві ні час, ні простір: вона вічна і безмежна, а моменти часу та вимірювання простору людина придумала через свою неспроможність її досягнути [12, с. 137].

Виокремлені людиною параметри онтологічного часу знайшли своє часткове, але, очевидно, достатнє для реалізації потреб людини граматичне відображення у темпоральних значеннях часу, таксису, інтервалу, кожне з яких реалізується через граматичні й лексичні засоби вираження [2, с. 46-47].

Семантика мікрополя часу як семантико-граматичної складової категорії темпоральності встановлюється через співвіднесення реальної, з погляду мовця, дії (стану, процесу) із моментом мовлення і, таким чином, розподіляється між значеннями минулого, теперішнього і майбутнього.

[Онтологічний час. – Л.Н.] - зовнішній абстрагований час, який сприймаємо як об’єктивний і умовно співвіднесений з моментом мовлення [3, с. 68].

Семантику часу репрезентують граматичні і лексичні мовні одиниці, а саме: 1) засоби морфологічного, або граматичного, часу – особові форми дієслова; 2) засоби синтаксичного часу – предикати часу, морфологічні показники дієслова, конкретизатори часу, темпоральні прийменники, підрядна часова частина складного речення і под.; 3) лексичні засоби темпоральності – група слів із часовою семою – в основному іменники та прислівники (*вчора, сьогодні, завтра, минулої суботи, наступного року, тоді, до, після, під час*). Лексеми з часовим значенням не є самостійними, вони активно вживаються як додаткові компоненти для вираження часових значень на граматичному рівні, в тексті, хоча й уточнюють, розширюють чи звужують часовий відрізок, у межах якого відбувається дія: пор., *Пахне свіжоспеченим хлібом / Сьогодні пахне свіжоспеченим хлібом / Зараз пахне свіжоспеченим хлібом / Завжди пахне свіжоспеченим хлібом. Пахло свіжоспеченим хлібом/ Вчора пахло свіжоспеченим хлібом / Годину тому пахло свіжоспеченим хлібом.* Тож «...лексико-семантичний часовий компонент тільки опосередковано орієнтований на відображення онтологічного часу, оскільки вжитий у реченні та спрямований на вираження темпоральних ознак дії. Темпоральні лексеми як мовні одиниці таким чином виявляють функціональ-

но-семантичну орієнтованість на вираження граматичної темпоральності і постають як припредикатні, придієслівні» [3, с. 64].

Однак слід зазначити, що за умови транспозиції часових форм дієслова нерідко саме лексичні темпоральні одиниці визначають часову семантику транспонованої дієслівної форми і синтаксичної конструкції загалом: пор., *Позавтра надвечір караван вирушає далі* (З. Тулуб) / ... *караван вирушає далі* [під час акту мовлення]. *Вчора (рік тому, колись) ми сидимо в кабінеті директора, аж дзвонить генеральний і просить мене до телефону* / ... *ми сидимо в кабінеті директора, аж дзвонить генеральний і просить мене до телефону* [під час акту мовлення]. Відтак «Найповніше ідея часу виражається у дієслові – носії динамічної ознаки, бо час нерозривно пов'язаний з рухом, розгортанням, розвитком» [14, с. 242].

Морфологічний час реалізується у граматичних формах минулого, теперішнього і майбутнього, які вказують на час здійснення дії (до, під час і після моменту мовлення) та формують граматичну категорію часу дієслова. Статус морфологічного часу не випадковий і сформований історично завдяки співвідносності його ознак з ознаками онтологічного часу [3, с. 68]. З усіх темпоральних значень граматичний час виділений та усвідомлений першим, він є найближчим до онтологічного часу і, фактично, формує його відображення у свідомості людини [2, с. 47]. Свідомість людини, з одного боку, не спроможна всебічно досягнути і відтворити якнайточніше часову реальність (тому час – предмет вивчення багатьох наук), з іншого боку, вона дає можливість уявно вийти за межі реальності, свідчення цьому – морфологічний час, зокрема грамема майбутнього часу.

Форми минулого і теперішнього часу відтворюють реальну дійсність, певні параметри онтологічного часу, адже «реальними є лише ті дії та стани, що вже відбулися, відбувалися або відбуваються зараз» [7, с. 41]. Власне, форми майбутнього часу є прикладом намагання людини об'єктивізувати ірреальність, адже «дії після моменту мовлення фактично ірреальні, бо їх реалізація гіпотетична» [2, с. 45], і тільки мовець спроможний ввести їх у дійсність, таким чином доповнюючи, розширюючи прототип – онтологічний час.

Мовець «формує саме поняття часу і вводить світ у сферу темпоральності» [2, с. 39]. Він «...імпліцитно присутній у кожному акті мовлення і в кожній мовній структурі, і є позицією відліку морфологічного часу. Як мовна конструкція завжди породжена мовцем, так і граматичне часове значення виражене як його позиція» [3, с. 72]. Саме «з погляду граматики вони [дії після моменту мовлення. – Л.Н.] часові, бо співвідносні з моментом мовлення, однак онтологічно позачасові, бо не можуть бути об'єктивовані в часі» [2, с. 45].

Момент мовлення – один з орієнтирів, за допомогою якого людина усвідомлює часову реальність. Він є базовим поняттям для граматично-

го часу. За словами О. В. Ісаченка, “загальним і єдиним критерієм встановлення граматичного значення вищо-часових форм індикатива є те чи інше вираження стосунку процесу до моменту мовлення” [8, с. 445].

Термін “момент мовлення” є не досить точним, адже його внутрішня форма ніби акцентує на миті мовлення, що зменшує шанси існування теперішності. Однак межі цієї координати залежно від її розуміння можуть бути різними: це часовий відрізок, що збігається з часом тривання мовлення, або сучасність у широкому розумінні слова, у цьому випадку власне час мовлення є його складовою [5, с. 76-77; 4, с. 19]. “Очевидно, що момент мовлення як фактор відліку для морфологічного часу хронологічно є умовним і визначається конкретною ситуацією мовлення” [2, с. 40]. Завдяки такому двоякому розумінню поняття “момент мовлення” створюються різні семантичні відтінки у вживанні часової форми дієслова. Пор., *Сидить за столом і пише листа* (теперішній актуальний, або власне-теперішній); *Пише роман 2 роки* (розширений теперішній як різновид теперішнього неактуального, або невласне-теперішнього); *Земля обертається навколо Сонця. Пише пейзажі* (теперішній постійної дії (стану), теперішній кваліфікаційний як різновид теперішнього неактуального, або невласне-теперішнього).

Інколи граматисти намагаються оминати поняття моменту мовлення при визначенні морфологічної категорії часу. Так, наприклад, О. В. Бондарко як автор відповідного розділу “Російської граматики” співвідносить дію із граматичною точкою відліку: “Час здійснення дії визначається за відношенням до тієї чи іншої точки відліку, якою є момент мовлення або будь-який інший момент, зокрема час іншої дії” [16, с. 628]. Але у цьому випадку, очевидно, об’єднуються поняття часу і таксису, абсолютного і відносного темпорального значення, морфології і синтаксису. Адже момент мовлення і час іншої дії стосуються різних темпоральних категорій - відповідно, морфологічного часу і таксису.

Співвіднесеність дії (події) з моментом мовлення, з теперішнім мовця визначає абсолютний, прямий час, абсолютну систему відліку. Абсолютний час орієнтується на час висловлення [10, с. 61]. Це зумовлено тим, що веде відрахунок часу людина, яка перебуває у визначеному теперішньому, саме завдяки моментові мовлення вона включає час до сфери своєї компетенції [2, с. 43]. Адже “граматична категорія часу в мові виникла з необхідності хронологічного співвіднесення повідомлюваного з моментом мовлення” [1, с. 142].

Саме при абсолютному використанні часової форми можна говорити про формально-граматичне часове значення. Адже дієслівна форма репрезентує тільки часове значення, яке закріплене за нею парадигматичною системою: форма теперішнього часу відтворює події, що відбуваються у момент мовлення, форма минулого – до моменту мовлення, форма майбутнього – після нього: *Не пам’ятає Паранька, чи мала таку ляльку* (І. Савка). *Як знаєш, Свириде, а я до своїх пробиратися буду* (Ос-

тан Вишня). У цих конструкціях морфологічне значення форм минулого, теперішнього і майбутнього часу збігається зі значеннями, які ці форми виражають у контексті.

Окрім абсолютного вживання часової форми, існує інший спосіб використання дієслівної часової форми, який стосується семантики таксису – відносне, релятивне вживання. Центральною точкою відліку при відносному вживанні часової форми є не момент мовлення, а інша дія, часове значення якої встановлюється щодо моменту мовлення. І. О. Мельчук вказує, що відносний час – це часова локалізація описуваного факту щодо іншого описуваного факту [10, с. 68].

Відносне вживання часових форм характерне для складнопідрядних з'ясувальних речень і близьких до них безсполучникових, у головній частині яких вжито неперезентну часову форму фінітного дієслова, а у підрядній – будь-яка інша часова форма, але обов'язково іншого часового плану [1, с. 145-146]: *Було видно, було чути, як реве ревучий* (Т. Шевченко); *Я все надіявся, що ви таки надумаєтесь і зважиться приїхати до нас* (Коцюбинський).

Термін “відносне вживання часової форми” нерідко застосовують для позначення явища часової транспозиції [13; 9; 17]. Однак явища відносного і транспонованого вживання часової дієслівної форми, незважаючи на певні спільні риси (протиріччя між формальним вираженням і реальним, денотативним значенням часу), є різними мовними явищами. Адже транспозиція часових форм дієслова відбувається у зоні абсолютного вживання, тобто стосується форм, часове значення яких встановлюється щодо моменту мовлення: *А що робилось на початку літа – огірки **цвітуть**, гарбузи **цвітуть**, картопля **цвіте*** (О. Довженко); *Я махав дрібними весельцями: одне ціле, а друге **бовтається** на погано прибитих бляшках, човник мій **різав** нерушну воду, а за кормою добродушно **вуркотіла** вода* (В. Шевчук).

Таким чином, враховуючи специфіку відтворення онтологічного часу окремими засобами мови, розрізняємо такі поняття:

Лінгвальний час – категорія часу у широкому розумінні, відтворена сукупністю усіх засобів і способів мовного вираження параметрів онтологічного часу – граматичних і лексичних засобів темпоральності, часової локалізованості і под.

Морфологічний, або граматичний, час – часова семантика, представлена особовими формами дієслів на рівні морфологічної парадигми.

Синтаксичний час – різновид лінгвального часу, який формується на рівні усіх типів речення за допомогою наявних у мові засобів відтворення часових відношень. Основним засобом вираження синтаксичного часу є дієслівний предикат, за умови прямого вживання дієслова; при транспонованому вживанні дієслова і за відсутності інших предикатів, що визначають темпоральні характеристики конструкції, цю роль виконує лексичний показник часу. «...Синтаксичний час лише увиразнює

семантичні вияви морфологічного часу, позначеного дієслівними формами, як теперішній, минулий, давноминулий, майбутній. Синтаксичний час – це контекстний час, тобто його значення обов'язково визначене структурно-семантичним наповненням речення, у якому вжито часову форму» [6, с. 269-270].

Отже, попри численні пояснення співвіднесеності часу онтологічного і мовних засобів його відтворення, все ж питання сприйняття, розуміння, інтерпретації онтологічного часу та способів його матеріалізації залишаються поки тільки частково вирішеними, оскільки осмислення таких форм існування матерії, як час, рух і простір, змінюється з еволюціонуванням мислення людини і розуміння нею світу.

Література

1. Авдеев Ф. Ф. О месте исторического настоящего в системе грамматических значений времен современного русского языка / Ф. Авдеев // Известия Воронеж. гос. пед. ин-та / под ред. М. А. Шелякина. – Воронеж, 1975. – Т. 146. – С. 138-150.
2. Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності / В. Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005-2006. – № 6-7. – С. 38-47.
3. Барчук В.М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект / В. Барчук // Мовознавство. – 2011. – № 6-7. – С. 64-76.
4. Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису / В. Барчук // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Серія: Філологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. VIII. – С. 18-25.
5. Барчук В. М. Семантико-синтаксична структура вставних конструкцій у новелах Марка Черемшини / В. Барчук // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 35-38.
6. Барчук В. Функціонально-семантичні модифікації значення минулого часу в повісті Бориса Харчука "Діана" / В. Барчук; за ред. М. П. Ткачука // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Літературознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 33. – С. 268-277.
7. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-42.
8. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким: Морфология II / А. В. Исаченко. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 579 с.
9. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М. В. Леонова. – К.: Вища школа, 1983. – 264 с.
10. Мельчук И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук. – М.: Прогресс, ЯРК; Вена: WSA, 1998. – Т. II, Ч. 2. – 544 с.
11. Милейковская Г. М. О соотношении объективного и грамматического времени / Г. Милейковская // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 75-79.

12. Некрасов Н. П. О значении форм русского глагола / Н. П. Некрасов. – СПб., 1865. – 314 с.
13. Русанівський В. М. Дієслово / В. Русанівський; за заг. ред. І. К. Білодіда // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 296-429.
14. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
15. Русанівський В. М. Часова співвіднесеність дієслів-присудків у складному реченні / В. Русанівський // Історія української мови. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 447-482.
16. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 784 с.
17. Шевчук О. С. Семантичні можливості граматичної категорії часу в сучасній українській мові / О. Шевчук // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. Сб. научн. трудов. – К.: УМКВО, 1988. – С. 61-69.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 10.03.2016 р.
Рекомендовано до друку д.п.н., професором **Котик Т.М.**,
к.ф.н., доцентом **Деркачовою О.С.***

MORPHOLOGICAL TENSE AS THE FORM OF HUMAN'S INTERPRETATION OF ONTOLOGICAL TIME

L. B. Nakonechna

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk; department of
Philology and Methods of Primary Education;
76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57; ph. +380(342)22-31-47;*

The main subject of the article is the morphological tense as the form of human's interpretation of time, which is one of ontological categories. Semantic and functional characteristics of grammatical category of time, as well as lingual and syntactic time are analysed by the author. The nature of absolute, relative and transposed use of verb's tense forms has been described at the work.

Key words: *morphological tense, category of time, ontological time, verb, moment of speech.*